

Toplumsal Cinsiyet ve Cami: Kadınlar Camilerde Platformu Örneği

Gender and The Mosque: Example of Women at Mosques Platform

Mehmet Furkan Ören*

Öne Çıkanlar:

- Kadınlar Camilerde camilerin klasik yapılanmasına eleştirel yaklaşan “kentli” bir kadın oluşumudur.
- Platform üyeleri camilere konulan paravanlara itiraz etmektedir.
- Bu oluşuma göre ibadet yerleri cinsiyetçi olmamalıdır.
- Platform üyelerine göre camilerde erkekler ön plana çıkarılırken, kadınlar arka plana atılmaktadır.

Öz: Sosyal bilimlerin önemli tartışma alanlarından biri olan toplumsal cinsiyet, kadın ve erkek şeklindeki kategorik ayrımın sosyo-kültürel boyutuna odaklanmaktadır. Toplumsal cinsiyet kadın ve erkek ayrımının belli bir cinsi refere etmekten ziyade mekânı, yapıyı ve hatta dili imlediğini düşünen ve cinsiyeti bu bağlamda değerlendiren bir çerçeveye sahiptir. Toplumsal cinsiyetin tartışıldığı önemli alanlardan birisi de dindir. Dini metinler ve dinsel mekânlar kadın ve erkek tartışmalarının bununla bağlı olarak toplumsal cinsiyet çalışmalarının anlaşılması açısından önemli bir zemin teşkil etmektedir. Dinsel bağlamın içerisinde mekân önemli bir yer tutmaktadır. Bu açıdan nüfusun çoğunluğu İslam inancına mensup olan Türk toplumunda cami önemli bir mekândır. Herkese açık olması gereken bu mekânın daha çok erkeklerin istifade ettiği yerler olmaları dikkate değerdir. Camilerin erkek merkezli yerler olmasına dönük bir tepkinin neticesi olarak ortaya çıkan Kadınlar Camilerde Platformu kadının camideki görünümünü artırmak, camilerde kadınlara yönelik yerlerin kapsamını genişletmek için çalışan sivil bir oluşumdur. 2017’de bir grup kadının bir araya gelerek oluşturduğu platform, camilerin ana bölmelerinin erkeklere ayrılmasına karşı kadınların da buradan istifade etmesini talep eden bir anlayışla hareket etmektedir. Daha çok erkek karakterli bir yapıya sahip olan caminin konumlandırılma biçimine itiraz eden platform aynı zamanda muhafazakâr dindar kadınların dönüşümünü anlama açısından önemlidir. Bu açıdan makalenin odağı muhafazakâr kadınlar tarafından kurulan ve liberal düşünceye sahip olan kadınlarca da desteklediği anlaşılabilir Kadınlar Camide Platformudur. Bu platforma ait sitenin yanı sıra sosyal medya hesaplarının (Twitter, Instagram ve Facebook) söylem analizine tabi tutulduğu çalışmada muhafazakâr dindar bir kadın oluşumunun erkek egemen olduğunu düşündükleri bir mekâna yönelik talepleri, toplumsal cinsiyet bağlamında tartışılmaktadır. Genel olarak cami ve kadın etrafındaki tartışmaları Kadınlar Camilerde Platformu etrafında irdeleyen bu çalışma toplumsal cinsiyet alanındaki tartışmalara da katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Kadın, Cami, Kadınlar Camilerde Platformu.

* Dr., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, mforen19@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7568-4166.

Highlights:

- Women in Mosques is an "urban" women's formation that is critical of the classical structuring of mosques.
  - Platform members object to the screens placed in mosques.
  - According to this formation, places of worship should not be sexist.
  - According to the members of the platform, while men are brought to the fore in mosques, women are put in the background.
-

Abstract Gender, an essential area of discussion in social sciences, focuses on the socio-cultural dimension of the categorical distinction between men and women. It has a framework that considers gender distinction between men and women refers to space, structure and even language rather than referring to a specific gender and evaluates gender in this context. One of the essential parts of gender discussions is religion. Religious texts and spaces constitute important place in understanding the debates between men and women and, accordingly, gender studies. Space occupies an important place in the religious context. In this respect, the mosques are important places in Turkish society, which is mostly a member of the Islamic faith. It is noteworthy that these places, which should be open to everyone, is mostly used by men. The Women in Mosques Platform, which emerged as a result of a reaction against mosques being male-centered places, is a civil organization that works to increase the appearance of women in mosques and to expand the scope of places for women in mosques. The platform, created by a group of women in 2017, acts with an understanding that demands that women also benefit from the main sections of mosques against men. The platform, which objects to the positioning of the mosque, which has a more male character, is also important in terms of understanding the transformation of conservative religious women. In this respect, the focus of the article is the Women's Mosque Platform, which was founded by conservative women and understood to be supported by women with liberal thoughts. In the study, in which the site of this platform as well as its social media accounts (Twitter, Instagram and Facebook) are subjected to discourse analysis, the demands of a conservative religious women's formation for a place that they think is male dominated are discussed in the context of gender. The article, which examines the debates around the mosque and women in general, around a civil formation, aims to provide solidity to the discussions in the field of gender.

Keywords: Gender, Women, Mosque, The Women at Mosque Platform.

Summary

This study evaluates women's demands for mosques in the context of changing sociology, with the example of the Women in Mosques Platform. The study also touches on gender debates and analyzes the demands of the Women in Mosques Platform in the context of the transformation of the conservative public sphere. Although it is a new field of discussion, gender is a field that deals with gender distinctions imposed by society, the social dimension of sexuality, and the cultural implications of male and female roles. The Women in Mosques Platform is not fundamentally a platform to discuss gender domains, but its demands and discourses point to gender contexts. The platform is important in understanding the transformation of conservative

religious women as a civic organization working to increase to women's appearance in mosques and expand the scope of places for women in mosques.

The discourse analysis technique is used in the study. The discourse analysis technique is an analysis technique in which all views reflected in the address, whether verbal, digital, or printed, are analyzed. This technique, tries to reach a conclusion by analyzing the expressions reflected in the discourse. In this context, the digital content used by the Women in Mosques Platform is analyzed and the subject is explored in the context of gender discussions. In other words, in the study in which the social media accounts (Twitter, Instagram and Facebook) as well as the site belonging to the platform are subjected to discourse analysis, the demands of a conservative religious women's formation for a place they think are male-dominated are discussed in the context of gender.

The general framework that emerges in the context of the study is that social transformations affect the perspectives of men and women, their social positions and the way they deal with issues. The gender debates that started in the 1970s in Turkey also affected conservative religious women in the 1980s, and the increase in the number of texts discussing the religious position of women in the 1990s is related to the transformation of the conservative religious neighborhood. In this context, two essential processes draw attention. First, with the participation of women in education processes, the transformation of information processes in which men are the subjects in the conservative public sphere and women have a say in the field of knowledge production. The second is that the classical approach, in which women are associated with the home, has lost its practical validity as women also take part in professional business lines. These two main factors are the reason for the emergence of the Women in Mosques Platform and the main output of the picture that emerges in the discourse of the platform.

Ultimately, the platform intensely criticizes the classical doctrines of the mosque and develops an alternative interpretation. Secondly, women active in business life emphasize that the places of worship reserved for them are unhealthy and dysfunctional compared to men's. In these criticisms, the discrimination of the space according to gender is opposed and the gender neutralization of the space is demanded.

Giriş

Mekânla sosyoloji arasında yakın bağlar vardır. Özü itibarıyla mekân insanların anılarının, düşüncelerinin, emeklerinin, alın terlerinin ve düşünsel duruşlarının sindiği yerlerdir. Kendi bağlamı içerisinde “yer”, insan emeğinin değmediği, nötr olan “zeminleri” ifade ederken “mekân”, insan elinin değdiği yerlere göndermede bulunur. Mekân insanların anlam dünyaları, hayatı

konumlandırma biçimleri ve birbirlerini anlama şekillerinin hem tanıdığı hem de nesnesidir. İnsanların ilişki biçimleri, yaşam tarzları, gündelik pratikleri, sanatsal zevkleri mekânda anlam bulur. Mekânın düzenlenmesi, yapıların inşa edilmesi ve bu inşa süreçlerine sosyal ilişkilerin damga vurması tarihsel bir gerçekliktir. Bu açıdan herhangi bir yapıyı, mimariyi, inşayı konuşmak önemli boyutuyla insanların düşüncelerini, gündelik pratiklerini ve sanatsal zevklerini konuşmak demektir.

Bu yapılar içerisinde ibadet yerleri istisnai bir yere sahiptir. Çünkü ibadet yerleri öznel bir sanatın, tekil bir mimarinin, mühendislik içeren bir tasarımın ötesinde sosyolojiye, toplumsal ilişkiye ve toplumdaki bireylerin iletişimine göndermede bulunur. Çoğu zaman mimari özellikleriyle öne çıkan eski dini yapılar genelde belli bir sanatsal ideali, yapı zevki veya mimari tasarımı imlemezler. İbadet yeri olarak teşekkül eden yapılar sosyolojik bir ihtiyacın, toplumsal bir talebin ve gerekliliğin sonucudur. Özel olarak İslam toplumunun ibadet yeri olan camiler bu tür bir tanıma uymaktadır. Camiler kamusal bir talebin, sosyolojik bir ihtiyacın yapıya dönüşmüş halidir. Kelime anlamı itibarıyla da toplanmak, bir araya gelmek olan caminin esprisi sosyolojidir. Öyle ki dindar eğilimlere sahip olan sosyal dokular içinde merkezi olan camiden hareketle o, toplumun yaşam tarzı, hayatı anlamlandırma biçimlerini ve insan ilişkilerini tahlil etmek mümkündür.

Camilerin topluma bakan sosyolojik yönleri tarih boyunca bu yapıları ibadet yeri olmanın ötesinde dayanışmanın, toplumsal meseleleri konuşmanın, toplantıların icra edilmesinin yerleri olarak temayüz etmesiyle sonuçlanmıştır. Toplumsal yönü ve toplumsal dönüşümle iç içe olması camilere dinamik, değişken, zaman ve zemine göre değişen konumlar almasına da kaynaklık etmiştir. Sosyolojinin önemli bir parçası olan camiler, toplumsal parametrelerin değişmesiyle birlikte gerek mimari açıdan ve gerekse toplumsal konumlanmaları açısından farklı tartışmaların konusu olmuştur. Cami etrafındaki tartışmalar dindar eğilimlere sahip olan bir sosyal dokunun değişim ve dönüşümüne, bu dönüşümün yönlerine de göndermede bulunur. Bu kapsamda modernleşme süreciyle birlikte kadın ve erkek rollerinin incelendiği, analiz edildiği tartışmalardan camilerin de etkilendiğini söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle daha çok kadınların aktör olduğu cinsiyet tartışmaları erkeklerin nispeten görünür olduğu camilerin mevcut yapılanma ve kullanılma biçimlerine yönelik itirazların ortaya çıkmasına da neden olmaktadır.

Klasik İslam toplumu içerisinde genelde belli bir tartışmanın, soruşturmanın konusu haline gelmeyen cinsiyet meseleleri, modern dönemlerin ve özellikle toplumsal cinsiyet tartışmalarının etkisiyle son zamanlarda artmıştır. Kadınların iş hayatına girmesi, şehirleşme, yükselen eğitim seviyesi ve belli bir seviyeye ulaşan sosyo-ekonomik düzey muhafazakâr dindar kamusal alanın

da dönüşümüyle sonuçlanmaktadır. Klasik bakış açısıyla kadınların “ev hanımı” kategorisinde değerlendirildiği yaklaşım biçimlerinin eleştiri konusu yapıldığı ve hatta kadını evle ilişkilendiren söylemlerin pratikte geçerliliğinin kalmadığı bir sürecin yaşandığı günümüzde, muhafazakâr dindar eğilimlere sahip kadınların profesyonel iş kollarında çalıştıkları, çeşitli meslek kuruluşlarında rol aldıkları, önemli görevler üstlendikleri bir durum ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu dönüşümlerin tartışmalarla sonuçlandığı alanlardan birisi din ve özelde camilerin durumudur.

Bu makale toplumsal cinsiyet tartışmalarını, değişen sosyolojik bağlamlar ve bunların muhafazakâr dindar çevrelere yansımalarını Kadınlar Camide Platformu üzerinden analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda öncelikli olarak toplumsal cinsiyet tartışmaları ve muhafazakâr dindar kadınların bu tartışmalara katılma biçimi analiz edildikten sonra caminin ele alınma şekli, kadınların bu tartışmalara katılma süreci ve camileri konumlandırma biçimleri tahlil edilmektedir. Diğer bir ifadeyle toplumsal cinsiyetin sosyolojik bağlamları, modernleşme süreçlerinde kadın erkek bağlamında meydana gelen tartışmalar ve nihayetinde bu tartışmaların cami etrafına taşınma biçimi Kadınlar Camide Platformu çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Yöntem, Amaç ve Kapsam

Çalışmanın amacı muhafazakâr dindar çevredeki dönüşümü, mekân ve kadın üzerinde analiz ederek alana katkı sunmaktır. Bu bağlamda çalışmada söylem analizi yöntemiyle Kadınlar Camilerde Platformu örneğinde kadınların camilerle ilgili istek ve talepleri değişen sosyal bağlam ve toplumsal cinsiyet tartışmaları çerçevesinde okunmaktadır. Kadınlar Camilerde Platformu’nun belli bir derneği, mekânı ve yeri olmamakla birlikte sosyal mecralar ve sosyal hesaplar üzerinden örgütlenen muhafazakâr kadınlarca oluşturulması ve bu kadınların camilerdeki ayrımcılığı dile getirmeleri muhafazakâr çevrelerdeki değişimi anlama açısından iyi örneklerden birisidir. Kendilerine ait dijital siteleri, Facebook, Twitter ve Instagram hesapları olan Kadınlar Camilerde Platformu kendisini şöyle tanımlamaktadır:

“Kadınlar Camilerde Kampanyası,¹ kadınların camilerdeki konumunu iyileştirmeyi dert edinen bir grup Müslüman kadın tarafından başlatıldı. Ekim 2017’den beri camilerde buluşuyor, kadınların camilere dair yaşadığı problemlerle ilgili doğru tespit ve çözüm yolları üretilmesi için neler yapabileceğimizi tartışıyoruz.” (Hakkımızda, 2022).

Belirtmek gerekir ki kamusal alan ve iş hayatında aktif bir şekilde katılmanın yanı sıra eğitim, şehirleşme ve iktisadi seviyenin yükselmesi bağlamında dönüşen muhafazakâr dindar

---

¹ Kadınlar Camilerde Platformu yerine kimi zaman “Kadınlar Camilerde Kampanya’sı” ifadesi de kullanılmaktadır. Henüz emekleme aşamasında olan bu oluşum için biz bu metinde platform demeyi tercih ettik. Bunun da nedeni kampanya ifadesinin belirli bir süreyi ve zaman dilimini içermesine karşın platformun daha uzun soluklu süreçlere işaret etmesidir.

kadınların dışa dönük talepleri de artmaktadır (Parlak, 2020: 251). Kadınlar Camilerde Platformu'nun, modern Türkiye'de kadınların camiye yönelik taleplerini içeren bir organizasyon olması, caminin geleneksel yapılanmasına karşı itirazlardan yola çıkması toplumsal cinsiyet tartışmaları açısından da anlamlıdır. Aslında Kadınlar Camilerde Platformu bir boyutuyla Manuel Castells'ın ağ toplumu teziyle paralel içerimlere de sahiptir. Daha çok dijitalleşme üzerinde çalışan Castells internet ortamının örgütlenme ve bir araya gelme mantığını değiştirme ve dönüştürme süreçlerine odaklanmaktadır (Castells, 2005) Buna göre klasik toplum modellerinde örgütlenmek belli bir mekânı, zemini, yeri ve şehri imlerken, dijital süreçlerde örgütlenme zeminsiz, mekânsız ve sanal ortamlar yoluyla meydana gelmekte ve belli bir kültürel sermayeyi gerektirmektedir. Nitekim İstanbul merkezli olan Kadınlar Camilerde Platformu'nun asıl hedefi somut ve fiziksel bir mekân olan camiler olsa da örgütlenme, bir araya gelme ve söylem üretme biçimleri daha çok sosyal ortamlardır. Sitesindeki bilgiye göre her cuma Mihrimah Sultan Camisi'nde bir araya gelen bu oluşumun belli bir mekânı, derneği ve kuruluşu yoktur. Örgütlenme ve söylem üretme biçimleri tamamen dijitaldir. Muhafazakâr dindar eğilimlere sahip olan bu oluşumun dijital platformları kullanmadaki başarıları bile muhafazakâr dönüşümü anlama açısından önemlidir.

Platformun daha çok gençler, üniversite öğrencileri ve kültürel sermayesi yüksek kadınlardan oluşması ayrıca dikkate değerdir (Parlak, 2020: 251). Nitekim grupta etkin olduğu anlaşılan bir gönüllünün şu ifadeleri bunu örnekler niteliktedir: “Çoğumuz öğrenci olmakla birlikte farklı mesleklere mensup üyelerimiz ve takipçilerimiz de var.” (Admin, 2018).

Odak noktası Kadınlar Camilerde Platformu olan bu makalede söylem analizi yöntemi kullanılmaktadır. Söylem analizi, söyleme dönüşmüş süreçlerin belgelerin, ifadelerin ve hatta görsellerin analiz edilip kritiğe tabi tutulmasıdır (Çiçek ve Ekşi, 2008: 99-117). Bu kapsamda Kadınlar Camilerde Platformu'nun dijital hesapları ve sitesi kritik edilerek analize tabi tutulmuştur. Kadınlar Camilerde Platformu'nun genel anlamda dijital oluşumlarda etkin olmaları, söylem analizi tekniğinin kullanılmasının önemli nedenlerinden birisidir. Bu bağlamda söylem analizinde platforma ait Twitter, Facebook ve Instagram hesaplarının yanı sıra (<http://kadinlarcamilerde.com>) sitesindeki verilerden de istifade edilmiştir.

Modernleşme ve Cinsiyet Tartışmaları

Kadın ve erkek meselesinin son dönemlerin önemli tartışma alanlarından birisi olduğu söylenebilir. Sanayileşme, kapitalizm, gelişen iş kolları, değişen üretim ve tüketim ilişkisi, zorunlu eğitim, evlerin değişen konumu sadece kadın ve erkeklerin sosyal ilişkilerinin değişimiyle sonuçlanmadı; aynı zamanda kadınlık ve erkeklik kategorilerinin tartışılmasına da zemin hazırladı. Önceki dönemlerde erkek ve kadın meseleleri daha katı sınırlarla belirlenmişken son zamanlarda

yapılan çalışmalar kadın ve erkek şeklinde cinsiyet ve kategorik ayrımlarının anatomik boyutundan çok sosyolojik yönleriyle ilgilidir (Giddens, 2013: 505-510). Örneğin Perrot ve Duby'nin editörlüğünü yaptıkları ve kadınlarla ilgili kapsamlı analizler içeren Kadınlar Tarihi isimli külliyyatın 5. cildinin başlığı "*Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel bir Kimliğe Doğru*" şeklindedir (Duby ve Perrot, 2005). Kadınlık ve erkeklik rollerinin tarihsel süreç içerisindeki değişimine kültürel kimi öğelerin değişen, sosyal ilişkilerin ve iktisadi şartların etki ettiğine kuşku yoktur (Leibowitz, 2021). Buradaki temel sorun rollerin anatomik mi olduğu ya da sosyolojik mi olduğu yönündedir (Havlland vd., 2008: 135-157). Toplumsal cinsiyet tartışmaları açısından erkeklik ve kadınlığın gündelik rolleri, içinde yetişilen toplumun sosyal, kültürel ve iktisadi özelliklerinden bağımsız değildir. Bu anlamda gündelik hayatta kadın veya erkeğin hangi rolü üstleneceği apriori olan bir durum değil, aposteriori olan bir durumdur; doğuştan gelen anatomik özelliklerden çok sonraki şartların belirgin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Nitekim farklı kabile, topluluk ve kültürler göre erkek ve kadın rolleri değişebilmektedir (Rubin, 2021: 194).

Marksist yaklaşımlardan etkilenen kimi analizciler gündelik hayatta kadın ve erkek rollerinin egemenlikle ilişkili olduğuna vurgu yapıp, bu konuda kadınların erkeklerin lehine dezavantajlı hale getirildiğine işaret ederler. Örneğin Enis'e göre anatomik tartışmalar ve anatomiyle ilişkilendirilen pratikler daha çok erkek egemenliğine hizmet etmektedir. Yine ona göre bu bağlamda anatomiyle ilişkili olan doğum kontrolleri daha çok kadın aleyhinde işlev görmektedir (Enis, 1994: 123-136). Kadınlarla ilgili çalışmaları olan Fransız düşünür Simon de Beauvoir'un "Kadın doğulmaz, kadın olunur." şeklindeki sözü, kadın ve erkekliğin sosyolojik boyutuna işaret eden önemli görüşlerden birisidir (Beauvoir, 1993: 231). Amin Maalouf'un deyişi ile "*Kabil'de kız doğmakla Oslo'da kız doğmak aynı anlamı taşımıyor, kadınlık aynı biçimde yaşanmıyor*" (Maalouf, 2018: 25). Birkaç yüzyıl öncesinden kadın veya erkek olmak ile günümüzde kadın ve erkek olmak aynı şeyleri ifade etmemektedir. Neticede güncel yaklaşımlar dikkate alındığında sosyal şartların kadın ve erkek rollerine, ilişki biçimine, iş bölümüne etki ettiği anlaşılmaktadır (bk. Leibowitz, 2021, ss. 19-36). Bu bağlamda toplumsal cinsiyet "kadınlık" ve "erkeklik" rolünü apriori olarak ele almaz, aposteriori olarak değerlendirir (Slattery, 2007: 342-345). Cinsiyetlerin sosyolojik bağlamına bakarak olgulara ulaşmaya çalışır. Kadınlık ve erkeklik olgusunu pek çok farklı değişkeni göz önünde bulunduracak şekilde değerlendirir.

Özellikle 1970'li yıllarda yaygınlaşan kadın ve erkek rollerine ilişkin tartışmalar sonraki süreçlerde muhafazakâr alanı da etkilemiştir. Kadın ve erkek tartışmaları eski ve köklü bir konu olmakla beraber bu tartışmaların toplumsal cinsiyet başlığı altına taşınmasının yeni bir durum olduğu söylenebilir. Nitekim Türkiye'de toplumsal cinsiyet tartışmalarının daha çok 1970'li yıllardan sonra ortaya çıktığı görülmektedir (Dinçer, 2020: 239). Bu yıllarda erkek egemen

yaklaşımların kadınları yönlendirdikleri, kadınların gündelik hayatta dezavantajlı konumda olduklarıyla ilgili yaygın analizler yapılmıştır. Bu çalışmalar cinsiyetin sosyolojik boyutuna dikkat çekmekte ve rollerin değişkenliğine vurgu yapmaktadırlar. Örneğin Oakley cinsiyet araştırmalarından elde ettiği gözlemlerden yararlanarak sosyalleşme süreçlerinde erkeğin ve kızların hangi bağlamlar çerçevesinde kimlik inşa ettikleri ve toplumsal yapının erkek ve kadınlık rollerini daha küçüklükten itibaren nasıl şekillendirdiğini örneklerle tahlil etmektedir (Oakley, 1980). Elbette ki Oakley'den sonra bu alanda pek çok şey, yazıldı, tartışıldı, konuşuldu ve konuşulup yazılmaya da devam edilmektedir. Toplumsal cinsiyet alanına ilişkin tartışmalar nispeten yeni olsa da bu alana ilişkin tezlerin tamamına yer vermek makalenin sınırlarını aşacaktır. Burada önemli olan husus toplumsal cinsiyet tartışmalarının temel mantalitesi ve odak noktasının ne olduğunun anlaşılmasıdır.

Bu anlamda sosyal bilimlerde yeni bir tartışma biçimi olsa da toplumsal cinsiyet tartışmalarının kadın ve erkek rollerinin, bu rollere ilişkin mekânların dönüşümüne vurgu yapması bakımından anlamlıdır. Kadınlar Camilerde Platformu'nun klasik dini okumalara eleştirel bakıp erkeklikle ilişkilendirmeleri bu açıdan dikkate değerdir. Bu tartışmaların temel özelliği ise modernleşme ve modernleşme ile bağlantılı olarak ortaya çıkan değişim, dönüşümlerdir.

Tartışmaların Muhafazakâr Mahalleye Yansımaları

Özelde 1970'lerde kadın ve erkek etrafında yaygınlaşmaya başlayan cinsiyet tartışmalarının muhafazakâr dindar kadınları nispeten geç dönemlerde etkilediği söylenebilir. Tekeli'ye göre feminizm açısından 1970'li yıllar entelektüel hazırlık, 1980'li yıllar eylemlilik ve 1990'lı yıllar ise örgütlenme sürecini ifade eder (Tekeli, 2017: 276). İslâmî feminizm tartışmaları ise daha çok 1990'lı yıllardan sonra ortaya çıkmaya başlamıştır (Tuksal, 2020: 221). Türk sosyal yapısının yakın dönemlere kadar kıra dayalı olan karakteri, kadınların eğitim ve öğretim faaliyetlerine geç dâhil olmaları, şehirleşmenin yavaş işleyen süreci gibi faktörler muhafazakâr dindar kadınların göreceli olarak geç bir şekilde kamusal alanda görünür olmasında etkili olmuştur. 1980'li yıllardan itibaren ortaya çıkan liberalleşme politikaları, okuryazar kadın sayılarındaki artış ve kadınların sosyal hayattaki dışlanmışlığına vurgu yapan çalışmaların artması muhafazakâr dindar kadınların da tartışmalara dâhil olmasına pozitif etki etmiştir. Bu etki zaman içerisinde kadınların dinsel yönelimleri, bakış açıları ve değerlendirme şekillerinin değişmesine de ivme kazandırmıştır.

Geleneksel İslam anlayışına sahip pek çok düşünürre göre kadınlar erkeğin kaburga kemiğinden yaratılmıştır (Harman, 1997: 542-545). Kimi önemli nüanslar olsa da bu durumun kendisi bile erkekle kadınının farklı dünyalara ve düşünsel perspektife sahip bireyler olarak

kurgulandığının bir göstergesidir. Ancak dinlerin önemi “kutsal” kaynakların ortaya koyduklarının yanı sıra bu kaynakların yorumlanma, konumlandırılma ve analiz edilme biçimleridir de. Tarihsel olarak kutsal metinlerle ilgili pek çok yorum, pratik ve düşünsel gelenek (mezhep) ortaya çıkmış/çıkılmaktadır. Bu bağlam, ontik metinlerin (kutsalların) kendisinden çok, bu kaynaklar etrafında yapılan yorumların kritiğini de zorunlu kılmaktadır. Diğer bir ifadeyle dinsel perspektif, algı ve paradigmlar belli bir yorumun ürünüdürler ve yorumların öznesi de insanlardır. İnsanlar ise sosyal, siyasal, kültürel ve eğitim yaklaşımlarının, dönüşen ortamların bir parçasıdır. Bu realite herhangi bir mesele etrafındaki tartışmaların sosyal bağlama göre dönüşebileceğinin bariz bir göstergesidir. İslâm düşünce geleneği kendi tarihselliğinde esnek ve çoğulcu bir yorum anlayışına sahip olmuştur (Bauer, 2019). İslam düşünsel geleneğinde de birbirinden farklı pek çok yorum ve bakış açısının geliştiği görülmektedir (Üzüm, 2004: 526-532). Bu farklılıkların ortaya çıkmasında şehirleşme, iktisadileşme ve eğitim seviyelerinin yükselmesinin yadsınamaz bir etkisi vardır.

Bu bağlamda Türkiye’de özellikle 1980’li yıllarından sonra muhafazakâr kadınların profesyonel iş kollarına girmesi, eğitim seviyesinin yükselmesi ve şehirleşme, öte yandan dindar muhafazakâr kadınların dinî alanlarda ihtisaslaşmaya başlaması din etrafında meydana gelen tartışmaların ve yorumların kimi boyutlarıyla farklılaşmasıyla sonuçlanmıştır. Konca Kuriş, Hidayet Şefkatli Tuksal, Berrin Sönmez ve Nazife Şişman gibi isimler dinî yorumlamada kadınların da etkisine işaret etmeye başlamış ve aydın kadınların da bilgi üzerinde özneleşmesi dinin yeni bir çerçevede okunmasıyla sonuçlanmıştır (Tekin, 2017). Örneğin klasik dinî söylemin erkek egemenliğini eleştiren Tuksal tarafından kaleme alınan “*Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*” başlıklı çalışma klasik yorum geleneğini erkek egemenliğiyle ilişkilendirmesi açısından iyi bir örnekleyicidir. Onun çalışmada kullanmış olduğu söylemlerin ve analizlerin klasik İslâm yorumunu erkek egemen bir yaklaşımla ele alması kadın ve erkek tartışmalarının bir boyutuyla muhafazakâr dindar kadınları da etkilediğine ilişkin bir karinedir.

İnsan türünün kadın cinsini, normal ve asıl insan olarak kabul edilen erkek cinsinden ‘farklı ve aşağı’ gören ve bu ikincil standarda uygun bir şekilde tanımlayan rivayetler incelendiğinde, Kur’an’ın temel ilkelerinin esinlediği öngörünün ışığında şöyle bir kanaat oluşmaktadır: Bu tür rivayetlerin tümü onları üreten ve nakledenlerin içinde buldukları sosyo-kültürel yapının en belirgin vasfı olan ataerkil yapılanmanın kaçınılmaz sonuçları olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır (Tuksal, 2000: 82).

Buna göre sadece caminin yapılanması değil, kadın ve erkekle ilgili gündelik pratikler, yaklaşımlar, erkek ve kadına yönelik bakışlar, konumlandırmalar ve analiz biçimleri erkek bakış açısının bir yansımasıdır. Yazara göre klasik dönem Müslümanların din anlayışı erkeklerin çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir. Bu okuma biçimi Marksist yaklaşımın kadınların

konumunu iktidar ve egemenlikle ilişkilendiren bakışına paraleldir (Marksist bakış açısı için bkz: Engles, 1967). Örneğin yazarın çalışmanın başka bir yerinde kullandığı;

Tefsirlerde, bu ayetlerin yorumlandığı bölümlerde mehirlerin verilmesi veya geri istenmesi ile ilgili olarak, kadın açısından mutlaka bir haksızlığı, bir zulmü ihtiva eden çeşitli rivayetlerin zikredilmesi, kadın üzerinde sosyal baskı kurma hakkına sahip çeşitli kişilerin varlığını ve etkinliğini göstermektedir. Buna bir örnek olarak Kurtubi'nin tefsirinde zikrettiği rivayetleri değerlendirdiğimizde, bu kişilerin kadının(ölen) kocasının erkek varisleri (oğlu, kardeşi, yeğenleri, vs.) veya bir dostu ya da kimi zaman kocasının kendisi pozisyonlarında olduklarını görüyoruz (Tuksal, 2000: 62).

Bu ifadeler klasik İslâm okumasının sorgulanma boyutlarını göstermektedir. İslâm tarihi boyunca yorum şeklini erkeklikle ilişkilendiren bakış açılarına rastlanmamasına rağmen, bu tür yaklaşımların 90'lardan sonra ortaya çıkması muhafazakâr dindar kadınların geleneksel bakış açısına koydukları rezervin başka bir örneğidir.

Kadınlar Camilerde Platformu ve Cami

Bir mekân olarak camilerin Türk toplumundaki yeri eski ve köklüdür. Bu mekân ibadet yeri olmanın yanında sosyal, siyasal ve kültürel tartışmaların da merkezi olmuştur. Bunun başlıca nedeni cuma namazlarının erkeklere zorunlu (farz) ve bayram namazlarının ise zorunlu olmaya yakın olan vacip olmasıdır. Aslında İslam geleneğinde ve inanış biçiminde yeryüzü Allah'ın mülkü olarak telakkî edilir ve her yerde namazın kılınabileceğiyle ilgili vurgular yer alır. Ancak Cuma ve bayram günleri gibi toplu kılınmasının zorunlu olduğu ibadetlerin camilerin özneleşmesine pozitif etki ettiği söylenebilir. Toplu olarak namaz kılınmasının gerekliliği, namazın kılınacağı mekânın oluşumunu da beraberinde getirmiştir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığınca basılan İslâm ansiklopedisine göre İslâm tarihinde cami kelimesi “*başlangıçta sadece Cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan el-mescid'ül câmi tamlamasının kısaltılmış şeklidir.*”(Önkal ve Bozkurt, 1993: 56). Aynı yazarlara göre cami içinde minber bulunan, hutbe okunan mescitler için kullanılırken, mescit kelimesi ise hutbe için minber bulunmayan yerler için kullanılmıştır (Önkal ve Bozkurt, 1993: 57; ayrıca bkz. Çalık, 2015: 112). Bu bağlamda, caminin teşekkülünde toplu ibadeti teşvik eden ayet ve hadislerin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Kur'an'da geçen

“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır. Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın. Allah'ı da daima çok anın ki kurtuluşa eresiniz.” (Cuma, 62/9-10).

Şeklindeki ayetlerde ibadet yeri olarak belli bir mekân tarif edilmemiş olsa da Müslümanların özellikle cuma gününde toplanması zorunlu kılınmaktadır. Cuma'nın toplanma ve bir araya gelmeyle sembolize edilmesi, öte yandan diğer namazların toplu kılınmasının teşvik edilmesi, birlikte namaz kılmanın öneminin sıklıkla vurgulanması temiz olması koşuluyla her yerin namaz kılınabilir olmasına rağmen² caminin özel bir anlam kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Diğer bir ifadeyle camilerin mekân olarak özneleşmesi, sosyal ve siyasal süreçlerden ziyade, İslâm ibadet anlayışının böyle bir mekânı gerekli hale getirmesi ile ilgilidir. Nihayetinde İslam'ın doktrinel boyutuyla ibadet etmeyi belli bir mekânla sınırlandırmayan yaklaşımına karşın toplu ibadetleri teşvik eden yaklaşımı ve toplumsal ihtiyaçlar, pratiksel olarak caminin ibadet mekânı olarak kurumsallaşmasında etkili olmuştur. Ayrıca caminin toplumsal meselelerin konuşulduğu yer olması bu mekânların merkeziliğine ivme kazandırmıştır. Ne var ki camiler karakteristik olarak daha çok erkeklere hitap eden bir bağlamda yapılanmıştır. Bunun da birisi doktrinsel diğeri sosyolojik olmak üzere iki temel nedeni bulunmaktadır.

Doktrinel boyut Cuma namazı ve bayram namazı gibi toplu ibadetlerin fakihlere göre sadece erkeklere zorunlu olarak görülmesi ve kadınların toplu namazlarda buluşmasını teşvik edici söylemlerin azlığıdır (Çalış, 2005: 205-212). Kadınların cuma ve bayram namazlarına gitmelerini engelleyici bir yaklaşım olmamakla birlikte onları teşvik eden söylemler de yok denecek kadar azdır³. Hatta klasik yorumlarda kadınların bu tür toplu ibadetlerden sakındıran söylemler çok daha vurguludur (Çetin, 2016: 24). Bu bağlam, topluluk olarak bir arada bulunma noktasında erkeklerin ön plana çıkmasına pozitif etki yapmıştır.

İkincisi de belki birincisi kadar önemli olan sosyolojik şartlardır. Klasik tarım toplumunda üretim biçiminin karakteristik özelliği, kadının evle iştigali, erkeğin daha çok dışa dönük olmasını sağlayıcı bir konseptte sahiptir. Bu bağlam, erkeklerin dışarıda ibadet edecekleri alanların belirginleşmesine pozitif etki etmiştir. Nitekim pek çok İslâm yorumcusu kadını evle ilişkilendiren “Rabbetu'l beyt” (evin sahibi/evi çekip çeviren) ifadesini vurgulu bir şekilde kullanmış kadının yerinin evi olması gerektiğinin altını çizmiştir (bkz. Çetin, 2016: 9-35). Bu iki temel parametre klasik boyutlarıyla camilerin daha çok erkeklerin dominant olduğu yerler olarak teşekkül etmesinde etki etmiştir.

² Örneğin temel hadis kaynaklarından olan Buhârî ve Müslim'de geçen ve bu duruma vurgu yapan hadislerden birisi şöyledir: “*Bana yeryüzü mescid yapıldı ve temiz kılındı*” (Buhârî, “Şalât”, 56, “Teyemmüm”, 1; Müslim, “Mesâcid”, 3-4).

³ Burada özellikle bazı hadislerin erkeklerin toplu namaz kılmasına vurgu yaptığını belirtmek gerekiyor. Örneğin “Erkeğin cemaatle kıldığı namazı, evinde ve çarşıda (iş yerinde tek başına) kıldığı namazdan yirmi küsur dereceden daha faziletli olur.” Şeklindeki hadis bunun bir örneğidir (bk. Buhârî, Ezân, 30; Müslim, Mesâcid, 12; Tirmizî, Salât, 47).

Öznesinin insan olduğu mekânların canlı ve dinamik olduğu gerçeği dikkate alındığında, toplumsal yaşamda meydana gelen dönüşümlerin mekânla ilgili bakış açılarının dönüşmesine neden olması beklenilecek bir durumdur. Camilerin de sosyo-kültürel şartlara bağlı olarak dönüşüm geçirdikleri söylenebilir. Nitekim modernleşmeyle bağlantılı olarak ortaya çıkan sosyal, kültürel ve iktisadi dönüşümlerin ve bunların sosyolojik çerçevede meydana getirdiği değişimlerin camilerin erkek görünümlü karakterinin sorgulanmasına neden olduğu söylenebilir. Vurgulamak gerekir ki sosyolojik yapılar, toplumsal dönüşümler ve ilişki biçimleri yavaş, tedrici ve uzun solukludur. Bu dönüşümler çeşitli faktörlerin kesişmesiyle meydana gelmektedirler. Bu açıdan camilerin değişim ve dönüşümünü konu edinen yaklaşımları muhafazakâr kamusal alanın değişim ve dönüşümünün ele alınarak tahlil edilmesi sağlıklı olanıdır.

1. İlim Sahasında Kadınlar ve Bunun Söyleme Yansıması

Klasik İslam dönemleri boyunca kimi istisnalar olmakla birlikte bilginin yorumlanması, aktarılması ve üretilmesinde erkekler daha fazla ön plana çıkmıştır. Bu realiteyi görmek için klasik dönemler boyunca yazılmış olan eserlerin sadece yazar listesine bakmak bile yeterlidir. Bu bağlam, klasik İslam yorum geleneğine cinsiyetçi bir karakter kazandırmaktadır. Bu durumun hemen hemen bütün medeniyetler için geçerli olduğu ayrıca belirtilmelidir. Başta Emevi ve Abbasi dönemleri olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu dönemleri boyunca ve hatta Cumhuriyetin ilk yıllarında kadınların okuryazarlık oranının düşük olduğu görülmektedir (Akyüz, 1994: 343). Türkiye’de yakın dönemlere kadar “haydi kızlar okula” şeklinde kampanyaların düzenlenmesine ihtiyaç duyulması, geleneksel Türk aile yapısında kızların okutulmasıyla ilgili menfi duruşun bir göstergesi olarak okunabilir. Dolayısıyla bilgi, ilim ve yorumlama sahasına kadınların nispeten geç bir döneme denk gelecek şekilde intisap etmesi en azından kadın gözüyle meselelerin nasıl konumlandırıldığıyla ilgili ipuçlarını elde etmeyi zorlaştıran bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Ancak Türkiye’de özellikle 1980’li yıllarda şehirleşme gibi faktörlere bağlı olarak muhafazakâr dindar kadınların da eğitim-öğretim alanlarına intisap etmeleri, kimi boyutlarıyla yeni bir okuma biçiminin de ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Özelde bu dönemlerde yaygın bir şekilde ortaya çıkan feminist tartışmalar ve erkek egemenliğine dönük analizler eğitim alanlarında özne olmaya başlayan muhafazakâr kadınları da belli boyutlarda etkilemekteydi. Badran’a göre 90’lı yıllarda toplumsal dönüşümle birlikte dünyanın çeşitli yerlerinde ortaya çıkan İslâmî feminizm söylemi, Kur’an ve sünnetin ataerkil perspektiften sıyrılarak yeniden okunması gerektiğini vurgulamakta ve kadın erkek eşitliğini savunmaktaydı (Badran, 2014: 37-50). Bu bağlamda 2000’li yıllara doğru gelindiğinde muhafazakâr dindar kadınların eğitim-öğretim faaliyetlerinde, dernekleşme ve sivil toplum oluşumlarında, kamusal alanda yükselen bir eğri

gösterdikleri söylenebilir. Kadınların eğitim öğretim faaliyetlerine katılım oranlarının yıllara göre ivme kazandığı ile ilgili pek çok gözlem bulmak mümkündür. Bunu ortaya koyan somut verilerden birisi Kadın ve Demokrasi Derneği'nin yayınlamış olduğu 2014 tarihli araştırmadır. Araştırmaya göre kadınların başta eğitim olmak üzere çeşitli alanlardaki etkinlikleri yıllara göre artış göstermektedir (Çaha vd., 2014). Kadınların başta bilgi üretme alanında özneleşmeleri, öte yandan toplumsal faaliyetlerin diğer alanlarında etkin olmaları klasik dini okumalara yönelik yaklaşımlara yeni boyut kazandırmıştır. Nitekim hem bilgi üretme hem de diğer sosyal faaliyetlerde etkin olan Kadınlar Camilerde Platformu'nun caminin geleneksel boyutuyla daha çok erkek egemen yerler olarak teşekkül etmesine bir itiraz olarak ortaya çıkması bu anlamda dikkate değerdir. Kadınlar Camilerde Platformu sadece pratiksel boyutuyla değil, aynı zamanda doktrinsel boyutuyla da camilerin etrafında oluşan klasik söylemi eleştirmektedirler. Örneğin bu platformun gönüllülerinden birisinin

“Allah'ın kullarının yarısını Allah'ın evlerinden mahrum etmek isteyen, kendini Allah'a kadınlardan daha yakın gören bu zihniyete karşı her zaman camilerde olmayı sürdüreceğiz. Biz bu zihniyete alışmayacağız, bu zihniyet kadınları camide görmeye alışacak” (Kadınlar Camilerde, 2021b).

şeklindeki ifadeleri caminin yapılanma biçimi ve erkek görünümlü yapısına yönelik önemli eleştirilerden birisidir. Bu yaklaşım kendi içerisinde cuma gibi toplu namazları kadınlara zorunlu görmeyen ya da kadınların cuma gibi namazlara katılımına karşı çıkan geleneksel söylemlere itirazdır. Yine başka bir platform gönüllüsünün camileri erkek egemenliği ve hegemonyasıyla ilişkilendirecek şekilde değerlendirmesi dikkate değerdir. Bu değerlendirmelerde öne çıkan temel tema kadınların mekânda etkinliğinin artırılması ve mekânın kadınları da dikkate alarak dönüştürülmesi talebidir. Bu talep ilmî boyutuyla sosyal dönüşümlerin sonucunda bilgi üzerinde özneleşen kadınların dinî bir okuma biçimini göstermektedir. Kadınlar Camilerde Platformu'nun söylemlerinden çıkan temel tez, camilerin mevcut konumlanmasının ve hatta klasik dönemler boyunca erkek egemen bir yer olarak öne çıkmasının aynı zamanda yanlış bir dini okumanın sonucu olduğu yönündedir. Bu açıdan bu platform “yeni” bir din okuması ve yorumlanmasıdır. Bu yeni yorumun çimentosunu şehirleşme, ekonomik bağımsızlık ve eğitim seviyesinin yükselmesiyle birlikte dönüşen muhafazakâr toplum oluşturmaktadır. Nitekim Kadınlar Camilerde Platformu'nun toplum boyutuyla kabul görmüş genel teamüllere dönük itirazları ve bunu yanlış dini yorumlarla ilişkilendirmesi dikkate değerdir. Platformun gönüllü katılımcılarından birisinin, caminin erkek egemen yapısına dönük itirazlarını aynı zamanda camilerin haremlik selamlık yapısına itirazla birleştirmesi bu açıdan örnekleyicidir.

“Müslümanlar için ortak bir alan olan caminin kadın için ve erkek için farklı mekânlara dönüştürülmesi, İslami herhangi bir dayanağı olmayan ancak İslâm'ı erkek egemen bir dine dönüştürmeyi kendine görev bilmişlerin çabalamasının hazin bir sonucudur. Ve bu algı en temelde

kadının gizlenmesi gereken bir varlık olduğu düşüncesiyle beslenmiş, neticede en somut haliyle camilerin kadın ‘mahfil’lerinde kendini göstermiştir. Günümüz erkek egemen İslâm algısına dair de önemli ipuçları vermektedir. O yüzden cami tecrübelerimizi paylaşmanın bu algının kırılmasında önemli bir rolü olacağı düşüncesindeyim.” (Sizden Gelenler, 2017b).

Bu itirazlarda kullanılan dil, verilen örnekler, kullanılan argümanlar Kadınlar Camilerde Platformu’nun entelektüel anlamda İslâm bilgi yapısına hâkim olduğunu göstermektedir. Öte yandan düşünsel olarak belli bir kapasiteye sahip olan bu platformun üyeleri dinle ilgili çeşitli analiz ve tahliller yapmakta, modern argümanlar kullanılmaktadır. Bu da platformun fikrîsel, eğitsel ve düşünsel kapasitelerinin boyutlarını göstermektedir. Bu platforma üye olan kadınların entelektüel seviyesine örnek oluşturabilecek ifadelerden birisi katılımcı bir gönüllünün kuantum mekaniğine, fiziğe ve İngilizceye hâkim olduğunu göstermektedir:

“...Böyle zamanlarda üniversitedeyken aldığım Understanding Nature and Knowledge (Doğa ve Bilgi’yi Anlama şeklinde çevirebiliriz diye düşünüyorum) dersinde kuantum mekaniğinden bahseden hocamız aklıma geliyor. Güvenlik görevlilerini, gözlemlendiklerinde farklı, gözlemlenmediklerinde farklı hareket eden elektronlara benzetiyorum. Bizim güvenlik görevlilerinin kadınlara karşı olan tavrı kuantum fiziğinin sayısız olasılığın varlığına resmen kanıt. Ne hikmetse bu sayısız olasılık bizim için paravan arkası kadardır.” (Sizden Gelenler, 2017c).

Burada platform gönüllüsü, erkekler bölümünde namaza duran bir kadını videoya aldığını ve güvenliğin video çekildiğini görerek uyarıdan vazgeçtiğini, müdahale etmediğini, oysa videoya alınmayan kadınların uyarılarak erkekler bölümünden çıkartıldığına vurgu yapmakta ancak örnekler verirken kuantum fiziğinden, doğanın fiziksel işleyişinden ve bilimsel argümanlardan söz etmektedir. Bu anlatı, Kadınlar Camilerde Platformu’nun eğitimli ve bilgi sahibi olan kadınlardan oluştuğunu göstermektedir.

Sonuç olarak muhafazakâr kadınların okuryazar oranının artması, eğitim seviyesinin yükselmesi ve kadınların ilim sahasında özne olarak görünür olması din etrafında yeni bakış açılarının ortaya çıkmasına da zemin oluşturmaktadır. Elbette ki Türkiye’de muhafazakâr kadınların tarih içerisinde okuryazar oranını gösteren bir istatistik bulmak zordur. Ancak TÜİK verilerine bakmak, kadın ve erkeklerin okuryazarlık, mezun olunan okulların düzeyi ve çalışma oranları gibi pek çok veriyi görmeyi mümkün kılmakta ve bu veriler muhafazakâr kadınlarla ilgili çıkarımlar yapmaya da imkân sağlamaktadır. Örneğin TÜİK’e göre 2010 yılında okuryazar olmayan erkeklerin oranı %3.3 iken, kadınların oranı %14,6’dır. 2021 yılına gelindiğine okuryazar olmayan erkekler %1, kadınlar ise %6.1’dir (bkz. TÜİK, 2022). Bu istatistik hem kadınların hem de erkeklerin okuryazar olma durumlarının yükselen bir eğriye sahip olduğunu göstermektedir. Bu veriler ışığında Türkiye’de farklı sosyal ve toplumsal kesimlerde eğitim

seviyesinin yükseldiğini, eğitilmiş bireylerin sayısının arttığını söylemek mümkündür. Bu artış da dini konulara dönük klasik yaklaşımların eleştirilmesi ve yeni bir okumaya tabi tutulmasıyla sonuçlanmaktadır. Kadınlar Camilerde Platformu da camiye dönük yeni bir okumanın yansıması olarak okunabilir.

2. Ev ve İş Yerinin Birbirinden Ayrılması

Kadınların camiye dönük taleplerinin, isteklerinin ve beklentilerinin artması, görünür olması şehirleşme, bilgi ve bilinçle ilgili olmanın yanı sıra değişen üretim biçimi ve iş hayatına katılımla da ilgilidir. Evin dışında bir ibadet mekânı olarak cami aynı zamanda dışarıda ibadetlerin yerine getirileceği alanların gerekliliğinin de bir ifadesidir. İnsan sirkülasyonunun göreceli olarak az olduğu, yaşamların nesiller boyunca aynı mekânlarda geçirildiği, homojen kültürlerin belirgin olduğu, benzer kültürdeki insanların bir arada yaşadığı, yapay ürünlerin gündelik hayatın içinde merkezi bir yerinin olmadığı sanayi öncesi toplum dinamiğinde, temiz olmak koşuluyla her yer mescid hükmünde kabul edilmiştir. Diğer bir ifadeyle insanların toprakla temasının daha fazla olduğu sanayi öncesi süreçlerde, toprak suya alternatif bir temizleyici olarak kabul edilmekte ve doğrudan üzerinde namaz kılınabilmekteydi. Elbette ki bu gerçek camilerin inşa edilmesine ve buraların toplum merkezi olma konumuna engel teşkil etmemiştir. Nitekim Selimiye ve Süleymaniye gibi ihtişamlı pek çok cami sanayi öncesinde yapılmıştır.

Bununla birlikte sanayi süreci dolayısıyla artan göçler, heterojenleşen kültürler, yapay malzemelerin artışı ve sürekli sirkülasyonlar, hem kıblenin belirlenmesi hem de temiz olduğuna inanılan bir yer temininin gerekliliği artırmış bu da cami ve mescitlere⁴ duyulan ihtiyaca ivme kazandırmıştır. Oteller, restoranlar, dinlenme tesisleri, hava alanları gibi yerler başta olmak üzere AVM ve fabrika gibi yerlerin belli bir bölümünün mescitlere çevrilmesi, temizlik ve kible kaygısının somut bir yansıması, ibadet edilebileceğine güvenilen bir mekânın gerekliliği ile ilişkilidir. Sanayileşme süreci evin klasik konumunu da radikal bir şekilde dönüştürdü. Sanayileşme dolayısıyla ev ve iş yerlerinin birbirinden ayrışması evlerin üretimdeki merkeziliğinin fabrikalara kayması, kadınların da üretim sahalarına, çalışma yerlerine ve buna bağlı olarak kamusal alana intikaliyle sonuçlandı. Diğer bir ifadeyle klasik tarım üretiminde tarla ve ev arasındaki diyalojik bağlantı dışarının lehine olacak şekilde fabrikalara döndü. Bu süreçlerde ev daha çok erkekler için belli saatlerde dinlenmek için gelinen yerlere dönüşürken, fabrikalar ve endüstriyel üretim sosyal ilişkilerin merkezine oturdu. Bu bağlam kadınların sadece evle ilişkilendirildiği klasik yaklaşımın dönüşümüyle sonuçlanmadı aynı zamanda kadınların da

---

⁴ Yukarıda da değinildiği gibi cami minber ve hutbe, mescit ise sadece namaz kılınan küçük yerler için kullanılmaktadır (Çalık, 2015: 112).

kamusal alanda görünür olmasında önemli bir etken oldu. Kadınların kamusal alana aktif katılımı aynı zamanda onların da ibadet edebilecekleri yerlerin oluşturulmasını gerekli hale getirdi.

Bu duruma çözüm olarak da cami ve mescitlerde çeşitli araçlarla (paravan, perde ..vb) kadınlara ait bölümler oluşturulmuştur. Kadınlar Camilerde Platformu bu ayrımlardan yola çıkarak, kadınlara ayrılan bölümlerin göreceli olarak izbe, görünür olmayan, kimi zaman kasvetli, bazı boyutlarıyla rutubetli alanlar olduğunu, görünür olan yerlerin erkeklere ayrıldığını iddia eden bir söylemle organize olmuştur. Oluşumun gönüllülerinin üzerinde uzlaştıkları nokta camilerde kadınlara ayrılan yerlerin düzenlenmesi ve nezih hale getirilmesidir. Bu talepler bazı açılardan “konfor” beklentisini de yansıtmaktadır. Klasik boyutuyla namaz için mekânın önemi, oranın necasetten temiz olmasıyla ilgilidir. Örneğin namaz kılmanın şartlarından birisi necasetten taharettir. Namaz şartları içerisinde mekânın temizliği asgari düzeyde beklenen bir durumdur. Bunun dışında camide kılmak mekân boyutundan ziyade birlik ve beraberlikle ilgili bir durumdur. Nitekim evde ya da başka yerlerde de cemaatle namaz kılmanın daha fazla sevap getirdiği ile ilgili yaygın bir görüş vardır (Uzunpostalcı, 1993: 288). Oysa Kadınlar Camilerde Platformu’nun beklentileri namaz kılınan yerin temiz olmasının ötesinde görülebilir olması, erkekler bölümüyle eşit “koşullara” sahip olmasıdır. Platform erkek ve kadın bölümleri arasındaki paravanların kadın aleyhinde konumlandırılmasına itiraz etmektedir. Örneğin katılımcı bir gönüllü durumu “Bu tarz şikâyet ve talepler dile getirildiğinde çoğunlukla gelen tepki, ‘Evde kılın, evde de kılabilirsiniz, niye camiye gelmek için ısrar ediyorsunuz’, ya da ‘Cemaati göreceğim diye niye ısrar ediyorsunuz, ayrı bir odada kılın’ oluyor.” (Tekin, 2020) şeklindedir. Başka bir katılımcı gönüllü kadınların evle ilişkilendirildiği yaklaşımları eleştirirken, öbür tarafıyla “*Camiye ana girişinden girmek istediğimizde kadınlar yan tarafta dediler hemen cami avlusunun içinde böyle bir yer vardı.*” (Kadınlar Camilerde, 2021a) şeklinde kadınların caminin ana bölümlerinden ayrıştırılmasına, bu açıdan kadınlara karşı dışlayıcı bir yaklaşım sergilenmesine itiraz etmektedir.

Kadınlar Camilerde Platformu’nun ana itirazlarından birisi kamusal alanda, iş yerlerinde, dışarıda, eğitimde kısaca pek çok faaliyeti birlikte gerçekleştiren kadın ve erkeklerin camide ayrıştırılmasıdır. Erkekler ve kadınlar dışarıda beraber çalışıyorlarsa neden caminin ana bölümü erkeklere ayrılmakta ve kadınlara sınırlı bir alan tanınmaktadır? Gönüllü bir katılımcının BBC’ye verdiği bir demeçte kullandığı;

"Biraz önce burada yaşadıklarımızda da insanlar direkt olarak hani kadını her zaman arka safa atma meselesi var. Yani kadının yeri sadece camide değil yani genel olarak bir sıkıntı var. Fakat camide bu çok yavaş gelişen bir süreç. Tamam, biz şimdi beraber çalışabiliyoruz, beraber okuyabiliyoruz fakat camiye geldiğimizde direkt arka safta kalıyoruz" (BBC, 2018) şeklindeki ifadeleri bu çerçeveyi örnekler niteliktedir.

Kadınlar Camilerde Platformu'nun söylemindeki radikal çerçevelerin daha çok dijital platformlarla sınırlı kaldığını vurgulamak gerekir. Nitekim bu oluşumun sosyal medyada örgütlenmesi ve zaman zaman fiziksel olarak bir araya gelmesi bu platformun söylem düzeyinde bir itiraz olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle oluşumun pratiksel yansımalarının neler olabileceği ile ilgili kestirimlerde bulunmak zordur ve oluşumun taleplerinin sosyolojik olarak ne kadar karşılık bulduğu belirsizdir. Nitekim platformun protesto amacıyla yapmış oldukları kimi girişimler tepkiyle karşılanmış, platformun dine zarar verdiği ile ilgili yoğun bir reaksiyon oluşturmuştur (Parlak, 2020).

Nihayetinde platformun kamusal alanda görünen kadın ve erkek ortaklığının camilere de yansımaları istemesi, erkeklerin camilerin önlerinde yer almasını ayrımcılık bağlamına oturtmaları mevcut dini yorumlara aykırı bir çerçeve oluşturmaktadır. Gönüllü bir katılımcının

Yakın zamanda Fatih Cami'nde yaşanan, bizi oldukça üzen olaya sitemizde de yer verdik. Bir arkadaşımız kapalı kadınlar kısmının dışında oturduğu için cami imamı tarafından herkesin önünde azarlandı ve kovuldu (Kadınlar Camilerde, 2018),

şeklindeki ifadeleri camilerde kadın ve erkeklerin ayrı şekilde kategorize edilmesi ve erkekler bölümüne kadınların alınmamasına yönelik itirazlardan sadece bir tanesidir. Kadınların kamusal alanda görünürlüklerinin artması ve haklarının yenildiğinin düşünmeleri gelişen entelektüel süreç, ev dışına çıkma gibi süreçlerin tedavüldeki bilgileri sorgulamayla sonuçlanması ile ilgilidir. Bu sorgulamada öne çıkan durum ise kadınların evle ilişkilendirildiği klasik yaklaşımdır. Gönüllü katılımcılardan birinin kullanmış olduğu aşağıdaki ifadeler mevcut yaklaşıma dönük eleştirilerden birisidir.

Kadın ev işlerini yaptıktan, çocuk bakımını üstlendikten ve yemeği hazırladıktan sonra eğer vakti kalırsa camiye gitmelidir. Camiye gittiğinde paravanın arkasına geçmelidir; ibadet edebilir, eğer yer bulabilirse. Bu koşullarla kadınların camiye katılımını oldukça zorlaştırdıktan sonra, zaten kadınlar için camiye gitmenin çok güç olduğu ve onlar için en hayırlısının evde ibadet etmek olduğuna karar verilir” (Sizden Gelenler, 2018a).

Buna göre ev işleri ve evin düzenin sağlanmasını kadınlardan beklemenin camiye gidişini zorlaştırmasına rağmen camiye gidildiğine de paravan arkası gösterilerek kadınların camilerde namaz kılınması engellenmektedir. Yine gönüllü bir katılımcının erkekler bölümünde namaz kıldığı için cami imamıyla yaşamış olduğu polemikleri değerlendirme biçimi dikkat çekicidir.

“...sonra da neden kadınlar için en hayırlı namaz yerinin evlerinde bir köşe olduğuna dair hadisler aktararak kamusal alana çıkışını kınadı. Çalışan, okuyan bir kadın olarak camilerde rahat namaz kılammamak ve buralardan dışlanıp evde namaz kılma tavsiyesiyle büsbütün hayattan soyutlanmak.” (Sizden Gelenler, 2017a).

Aynı katılımcı imamla yaşadıkları polemiği detaylandırdıktan sonra onun bakış açısını, analizlerini ve bağlamda oluşturduğu dini söylemi ataerkillikle ilişkilendirmektedir:

“Eğer şuan ki aklım olsa derdiniz ne namaz, ne tesettür, siz ataerkinin en çirkin aracısınız imam hazretleri diye de eklerdim.” (Sizden Gelenler, 2017a).

Kadınlar Camilerde Platformu’nun öncülerinden birisinin camiyi “erkek kulübü” olarak nitelendirmesi bu itirazın iz düşümlerinden birisidir. Bu katılımcılara göre camiler erkeklerin kulübü olmaktan çıkarılmalıdır.

“Kadını camiden kovuyor. Çünkü ona göre orası bir erkekler kulübü. Kadınsa evinde olmalı. Camilerde kadınların konumu değiştiğinde bunun arka planındaki algı da değişecek ister istemez. Evet, kadınlar dışarıda, dolayısıyla camilere ihtiyaçları var demek olacak bu otomatik olarak.” (Admin, 2018).

Yine Kadınlar Camilerde Platformu’nun önderlerinden birisi olduğu anlaşılan bir katılımcının camileri statüyle ilişkilendirmesi platform gönüllülerinin eşitlik, adalet, hukuk ve cinsiyetçi yaklaşımların yanında diğer sosyal meselelere de duyarlı olduğunu göstermektedir.

“Camiler erkekler için hiç şüphesiz sosyal ve politik bir alan. Hatta ekonomik ilişkileri de buna dâhil edebiliriz. Cuma namazında hiyerarşik bir tertip de olabiliyor. Yani erkekler de camilerde sınıfsal olarak ayrışabiliyor. Bir cemaat ya da politik bir lider geldiğinde, halk dışarıda kalıyor. Dolayısıyla ben camilerin erkekler için de tam olarak eşitlik sunamadığını düşünüyorum.” (Admin, 2018).

Neticede Kadınlar Camilerde Platformu klasik boyutlarıyla doktrinel ve pratik olarak erkeklerin görünür olduğu camilerin konumuyla ilgili itirazlardan yola çıkan bir platform olarak mevcut okumaları eleştiren bir oluşumdur. Platform değişen sosyal, kültürel ve iktisadi şartların muhafazakâr çevrelerde oluşturduğu bir çıktıdır. Ulusal ve uluslararası medyada yankı bulan Kadınlar Camilerde Platformu, mekânın kategorik olarak ayrıştırılmasına ve camiye konulan paravana yönelik bir itiraz hareketidir. Elbette ki bu oluşum camilerin mevcut konseptini dramatik bir dönüşüme uğratmamıştır. Ancak caminin mevcut konumuna dönük bir kadın girişimi olarak var olan dini yorumlara alternatif yorumlar geliştirmesi değişen toplumsal yapının karakterinin anlaşılması açısından da önemli bir işarettir.

Sonuç

Modernleşme süreci ve bu süreçle bağlı olarak dönüşen sosyal, siyasal, iktisadi ve bilgisel alanlar, geleneksel pek çok kabulün, rolün ve ilişki biçiminin tartışılmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun başından gelenlerinden birisi de kadın ve erkek rollerine ilişkin bakış açılarının değişmesidir. Kadınlık ve erkeklik anatomik midir? Yoksa sosyal, siyasal ve kültürel bağlamın bir sonucu

mudur? Feminist söylemler, kadının sosyal rolüne vurgu yapan çalışmaların artması ve bunlarla birlikte değişen sosyolojik yapı özellikle bu soruların da sosyal bilimlerin önemli tartışma alanlarından birisi olmasına neden olmuştur. Belirtmek gerekir ki kadın ve erkek kategorisi bir boyutuyla anatomiktir. Nihayetinde kadınlık ve erkeklik belli açılardan fizyolojik farklılıklara göndermede bulunmaktadır ve bu özellikler doğuştan gelmektedir. Burada temel sorun bu fizyolojik farklılığın gündelik hayatın pratiklerini, rolleri, meslekleri ve iş yapma kapasitesini etkileyip etkilemediğidir. Özellikle 19. yüzyılda modern sanayi ve iş yapma biçiminin de etkisiyle yaygınlaşan Marksist düşüncenin geç de olsa kadın düşünürleri etkilemesi ve daha çok 1950’li yıllardan sonra ivme kazanan feminist yaklaşımlar, kadın ve erkek rollerinin gündelik pratikler açısından yoğun bir şekilde tartışılmasına katkı sağladı. Feminist teorilerden farklı olarak ortaya çıkan toplumsal cinsiyet tartışmaları da cinsiyetleştirilmiş sosyolojik bağlama dikkat çekerek, kadın ve erkeklik rollerinin sosyo-kültürel bağlamının altını çizerek cinsiyete bağlı rollerin apirori olmadığını gündeme getirdi.

Türkiye’de 1980’li yıllardan sonra muhafazakâr dindar çevrede meydana gelen şehirleşme, eğitim seviyesinin yükselmesi ve sosyo-ekonomik durumların düzelmesiyle birlikte kadınların da profesyonel iş kollarında çalışmaları, üniversitelere intisap etmeleriyle sonuçlandı. Bu bağlam, zaman içerisinde kadınların da bilgi üretiminde, yorumlamasında önemli bir aktör olmaya başlamasına pozitif etki yaptı. Nitekim Hidayet Şefkatli Tuksal, Konca Kuriş gibi daha çok feminist söylemlerle yola çıkan kadın yazarların geleneksel yaklaşımları eleştirmeleri dikkate değerdir. Dini yorum sahasında özneleşen bu isimler klasik yorumlama biçimlerini ve dini mekânların geleneksel yapılanmasını eleştirmekte, yeni bir okuma biçimi geliştirmektedirler. Bu eleştirilerin odaklandığı yerlerden birisi de erkeklerin daha fazla görünür olduğu camilerdir.

Aslında geleneksel olarak camilerin erkek görünümlü bir yapı kazanmasının, doktrinsel ve iktisadi olmak üzere iki temel sebeple ilişkili olduğu söylenebilir. Klasik İslâm yorumunda cuma namazı sadece erkeklere farzdır. Öte yandan bayram namazı gibi toplu ibadetler erkekler için zorunlu kılınmıştır. Bu çerçeve daha çok toplu ibadet yapmak için özneleşen camilerin erkek egemen bir karakter kazanmasıyla sonuçlandı. Öte yandan erkeklerin çalışmak için dışarıya gitmesi, dışa dönük olması kadınların daha çok evle iştiğal etmeleri klasik boyutlarıyla ibadet yeri olan camilerin erkeklere hitap eden yerler olmasında etkili olmuştur.

Ancak kadınların ilim sahasında görünür olmaları ve evle iş yerinin birbirinden ayrışması, bu faktörün zaman içerisinde dönüşümüyle sonuçlandı. Muhafazakâr kadınların ilim sahasında özneleşmeleri ve kamusal alanda görünür olmalarının iki açıdan camiye yönelik taleplerin güncelleşmesiyle sonuçlanmış olduğu söylenebilir. Birincisi kadınlar klasik yorum biçimlerine

itiraz etmekte ve cuma, bayram gibi toplu namazlarda görünür olmak istemektedirler, ikincisi ise kadınların dışarıda çalışmaları onların da ibadetlerini yapabilecekleri yerlerin oluşmasını gerekli hale getirmektedir. Daha çok kendilerine ayrılmış arka bölmelerde yer alan kadın bölümlerinin, hijyenik olmayan, basık, karanlık ve havadar olmayan bir şekilde yapılandığını düşünen Kadınlar Camilerde Platformu hem kadınların camilerde görünür olmasını hem de camilerde erkeklere ayrılan bölmelere nazaran kadınların gerilerde kalınışına itiraz etmektedirler. Elbette ki bu oluşum daha çok dijital ortamlarda etkindir ve sosyolojik bir dönüşümden ziyade söyleme dayalı bir platformdur. Ancak zaman zaman bir araya gelmeye çalışan platformun söylem düzeyinde de olsa genel teamüllerde farklı okumalar yapması dikkate değerdir. Bu okuma biçimleri değişen dindar toplumun bir göstergesidir ve Türkiye'deki şehirleşme, okur-yazar oranının artmasına bağlı olarak artacaktır.

Yazarın Notu

Bu makale 24-25 Mart 2022 tarihlerinde gerçekleşen “Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu”ndan sözlü olarak sunulmuş olan Toplumsal Cinsiyet ve Kadın: Kadınlar Camilerde Platformu Örneği başlıklı bildirinin tam metin haline getirilmiş şeklidir.

Kaynakça

- Admin, (2 Ağustos, 2018). Mimarizm Sitesinde Yayınlanan Söyleşimiz, [Mimarizm Sitesinde Yayınlanan Söyleşimiz – Kadınlar Camilerde \(kadinlarcamilerde.com\)](#) (Erişim, 24 Eylül 2022).
- A. Havlland, W., E.L. Prins, H., Walrath, D., & McBride, B. (2008). *Kültürel Antropoloji* (İ. D. E. Sarıoğlu, Çev.). Kaknüs Yayınları.
- Akyüz, Y. (1994). *Türk Eğitim Tarihi*. Kültür Koleji Yayınları.
- Badran, M. (2014). İslâmî Feminizm Nedir? İçinde Z. Ali (Ed.), & Ö. Elitez (Çev.), *İslâmî Feminizmler*. İletişim Yayınları.
- Bauer, T. (2019). *Müphemlik Kültürü ve İslâm* (T. Bora, Çev.). İletişim Yayınları.
- BBC, (4 Nisan 2018). 'Kadınlar Camilerde': Kadının camideki mağduriyetini ortadan kaldırmak istiyoruz, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43632887> (Erişim, 16 Eylül 2022).
- Beauvoir, S. D. (1993). *Kadın: Kadın İkinci Cins I: Genç Kızlık Çağı* (B. Onaran, Çev.). Payel Yayınları.
- Çalış, H. (2005). Kadınların Cuma Namazı Yükümlülüğü. *Marife*, 1, 205-212.
- Çaha, Ö., Çaha, H., & Aydın, E. S. (2014). *Değişen Türkiye'de Kadın*. KADEM yayınları.

- Castells, M. (2005). *Enformasyon Çağı Ekonomi, Toplum ve Kültür: Ağ Toplumunun Yükselişi* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları.
- Çalık, B. (2015). Camilerde Ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan Ve Olmayan Davranışlar. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 110-132.
- Çetin, R. (2016). Kültürün Öznesi ve Nesnesi Olarak Kadın: Kadın İlmihalleri Örneği. *Dini Araştırmalar Dergisi-Kadın Özel Sayısı*, 19(49), 9-35.
- Çiçek, H., & Ekşi, H. (2008). Söylem Analizi. *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27(27), 99-117.
- Dinçer, Ç. G. (2020). Feminizmle İlişkisi Bağlamında Türkiye’de İslâmcı Kadın Hareketi. İçinde T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm* (239-249). İletişim Yayınları.
- Duby, G., & Perrot, M. (Ed.). (2005). *Kadınların Tarihi: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru* (A. Fethi, Çev.). İş Bankası Yayınları.
- Engles, F. (1967). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (K. Somer, Çev.). Sol Yayınları.
- Enis, M. A. (1994). *Cinsel Ahlak ve Biyolojik Tehlike* (K. Dönmez, Çev.). İz Yayınları.
- Giddens, A. (2013). *Sosyoloji* (C. Güzel, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Hakkımızda*. (2022). [İnternet]. <http://kadinlarcamilerde.com/hakkimizda/>
- Harman, Ö. F. (1997). Havvâ. İçinde *Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, ss. 542-545). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kadınlar Camilerde* (2021b). [İnternet]. Twitter.
<https://twitter.com/kadinlarcamiler/status/1388049149694726146>
- Kadınlar Camilerde*. (2021a). Twitter.
<https://twitter.com/kadinlarcamiler/status/1422955680483495940>
- Leibowitz, L. (2021). Cinsiyet Farklılıklarının Gelişimi Üzerine Farklılıklar. İçinde R. R. Reiter (Ed.), & B. Abiral (Çev.), *Kadın Antropolojisi* (ss. 19-36). Dipnot Yayınları.
- Maalouf, A. (2018). *Ölümcül Kimlikler* (A. Bora, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Oakley, A. (1980). *Sex, Gender and Society*. Temple Smith.
- Önkal, A., & Bozkurt, N. (1993). Cami. İçinde *Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 56-90). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Parlak, D. (2020). Paravanın Arkasından Çıkıp Mekânı Dönüştürmek: Kadınlar Camilerde. İçinde T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm* (251-260). İletişim Yayınları.
- Rubin, G. (2021). Kadın Ticareti: Cinsiyetin “Ekonomi Politikası” Üzerine Notlar. İçinde R. R. Reiter (Ed.), *Kadın Antropolojisi* (ss. 171-230). Dipnot Yayınları.
- Slattey, M. (2007). *Sosyolojide Temel Fikirler* (Ü. Tatılcan & G. Demiriz, Çev.). Sentez Yayınları.
- Sizden Gelenler. (11 Ağustos, 2017a). *Camilerde yoksam kamusal alanda nasıl var olabilirim?*, – Kadınlar Camilerde (kadinlarcamilerde.com) (Erişim 18 Eylül 2022).
- Sizden Gelenler. (11 Ağustos 2017b). Teravîh’te Giden Elektirik, Teravîh’te Giden Elektirik – Kadınlar Camilerde (kadinlarcamilerde.com) (Erişim, 22 Eylül 2022).
- Sizden Gelenler. (11 Ağustos 2017c). Camide belgesel ve elektron güvenlik görevlileri, Camide Belgesel Ve Elektron Güvenlik Görevlileri – Kadınlar Camilerde (kadinlarcamilerde.com) (Erişim, 23 Eylül 2022).
- Sizden Gelenler. (22 Mart 2018a). *İslam kaynaklarına göre kadının camideki konumu*, – Kadınlar Camilerde (kadinlarcamilerde.com) (Erişim, 24 Eylül 2022).
- Tekeli, Ş. (2017). *Feminizmi Düşünmek*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekin Aynur. (30 Mayıs 2020). *Kadınlar Camilerde Platformu: Pandemide camiye erişim hakkımız korunsun*, <https://www.gazeteduvar.com.tr/turkiye/2020/05/30/kadinlar-camilerde-platformu-pandemide-camiye-erisim-hakkimiz-korunsun> (Erişim, 17 Eylül 2022).
- Tekin, M. (2017). *Kutsal Kadın Ve Kamu: Türkiye’de Aydın Kadınlara Göre Din ve Kadın*. Açılım Kitap.
- Tuksal, H. Ş. (2000). *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*. Kitabiyat Yayınları.
- Tuksal, H. Ş. (2020). Türkiye’de İslâmî Feminizm Tartışmaları. İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm* (C. 10, ss. 216-237). İletişim Yayınları.
- TÜİK, (2022). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1> (Erişim, 18 Ekim 2022).
- Uzunpostalıcı, M. (1993). Cemaat. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 288-289). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Üzüm, İ. (2004). Mezhep. İçinde *Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi* (ss. 526-532). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.